

Verslag lezing Oranjehotel 2025

Veerkracht in gevangenschap

In Nederland hebben we vrede en vrijheid lang als vanzelfsprekend gezien. Maar dat veilige gevoel begint inmiddels af te kalven. Dus stel dat er een nieuwe crisis komt, wat doet dat dan met ons? Welke keuzes maken we? Hoe bewaren we onze menselijkheid? In zijn lezing van 26 november 2025 in het Oranjehotel in Den Haag trok Elias Wittenberg, onderzoeksmedewerker van Jehovah's Getuigen, lessen uit de Tweede Wereldoorlog. Hij deed dat aan de hand van het fascinerende levensverhaal van Oranjehotel-gevangene *Aart Bouter*.

Bijgaand artikel is een verslag van de lezing van Wittenberg. Tijdens de lezing zijn meerdere videofragmenten vertoond van een interview door het United States Holocaust Memorial Museum. De interviewfragmenten zijn voor dit verslag uitgeschreven. Ter wille van de leesbaarheid zijn ze licht geredigeerd.

Je staat er zelden bij stil. Het huis waar je woont, je gezondheid, zelfs de mensen die je liefhebt. Die zijn er gewoon. Bijna als achtergrondmuziek: aanwezig zonder op te vallen.

Tot de muziek stilvalt. Tot je weg moet uit je huis, tot die diagnose, tot de stoel aan de eettafel leeg blijft. Pas *dán* dringt door hoeveel je altijd voor *vanzelfsprekend* hield.

Dat geldt niet alleen voor ons persoonlijk, want als samenleving gebeurt ons dat ook. We leven in een land waar dingen gewoonlijk goed geregeld zijn. Waar het veilig is. Waar vrede is. Vrijheid. Dat voelt allemaal zo normaal, dat we gemakkelijk vergeten hoe bijzonder het is. Tot die dag dat de vrede weg is. Tot we niet meer vrij en veilig zijn. Dan kijken we naar een foto – een foto van vandaag misschien – en staan we voor het eerst stil bij wat al die tijd zo gewoon was. Beseffen we hoe goed we het hadden.

Is dat puur een gedachtenexperiment: geen vrijheid of vrede? Nog wel. Maar wie in Oekraïne had gedacht dat ze in een jarenlange oorlog met Rusland zouden belanden? En met dit Nationaal Monument Oranjehotel in gedachten: wie zag begin mei 1940 de bezetting aankomen? Er waren internationaal spanningen, maar Nederland stelde zich neutraal op. Dat zou dus allemaal goedkomen! Tot het 10 mei werd en de nazi's de grens overtrokken. Wat een schok moet dat geweest zijn.

Even voorstellen

Het doel van deze lezing is om even mee te voelen met die schokken van toen, van mei 1940 en van de periode daarna. Daar gebruiken we een waargebeurd, persoonlijk verhaal voor. Dat maakt het makkelijker ons in die tijd te plaatsen. Het zou mooi zijn als we over een klein uurtje onze huidige vrijheid en vrede méér waarderen. Nu al, niet pas achteraf.

We gaan ook proberen lessen te trekken. Hoe moet je je tot zulke schokken verhouden? Welke keuzes maak je in een crisis? En hoe zou je dáár dan weer op terugkijken later? Een flinke schok kan je beschadigen. Maar lukt het je terug te veren? Hoe is je **veerkracht**?

Het verhaal dat we gebruiken, komt van één persoon, de hoofdpersoon van deze lezing. Ik laat hem zichzelf voorstellen.

Een still uit het video-interview met Aart Bouter. (Bron: United States Holocaust Memorial Museum.)

Interviewer: *And we're going to do an interview at this time and maybe you could ask him... he is one of Jehovah's Witnesses... could you please ask him his name and his age?*

Vertaler: *Zou u zichzelf kunnen voorstellen? Naam, leeftijd enzovoort.*

Aart: *Ja. Mijn naam is... Dus ik kan 't in het Nederlands zeggen? Mijn naam is Aart Bouter. Ik hoop deze maand zeventig jaar te worden. Ik ben geboren in Delft en woon nu in Maassluis, de eerste stad aan de Waterweg. Vlakbij Rotterdam. Verdergaan?*

Dit is dus onze hoofdpersoon, Aart Bouter. Hij leeft niet meer, want hij is in 1999 overleden. Maar deze video hebben we nog: opgenomen op 4 september 1990, in zijn flatje. Hij werd geïnterviewd door een medewerker van het *United States Holocaust Memorial Museum* over wat hij had meegemaakt tijdens de Tweede Wereldoorlog.

We hebben nu een beeld van hem. Het is een goedlachse man – interessant, gelet op zijn verhaal – maar we geven kort nog wat achtergrondinformatie. Aart is op

30 september 1920 geboren in de Westerstaat in Delft, als derde van vier kinderen in een arbeidersgezin. Het gezin verhuisde in 1930 van Delft naar Nootdorp. Heel kort daarna overleed zijn vader, op zijn 35e. Aart was toen negen. Toen begonnen ook de crisisjaren. Vanaf zijn jonge tienerjaren heeft Aart daarom gewerkt, om bij te springen. Eerst als groenteman, later als melkboer. (Onthoud dat trouwens: Aart was *melkboer*.)

Dan is het ineens 1940. Het ergste van de crisis was al voorbij. Aart was inmiddels negentien. Tijdens zijn werk, melk verkopen aan huis, kwam hij Annie Visser tegen – en hij raakte smoorverliefd op haar. Zij ook op hem, dus het leven lachte hem weer toe.

Maar toen kwam die schok van 10 mei: de nazi's vallen Nederland binnen. Daar moet je al van bijkomen. Maar een paar dagen later werd Rotterdam gebombardeerd. Probeer je die schok in te beelden: hemelsbreed vijftien kilometer van je huis wordt een complete stad verwoest.

Jehovah's Getuigen

Nu gaat het leven door, ook tijdens een bezetting en zelfs na zo'n bombardement. Heel wat Nederlanders hebben zonder ál te veel problemen het einde van de oorlog weten te halen: een beetje *low profile* blijven, om de nazi's heen bewegen, niet opvallen. Dat zou Aart misschien ook heel goed gelukt zijn, ware het niet dat hij zich tijdens de oorlog tot het geloof van de *Jehovah's Getuigen* bekeerde. Die stonden ergens in juli of augustus 1940 bij zijn moeder aan de deur. Zijn moeder en zijn vriendin Annie waren meteen geïnteresseerd. Aart eerst niet, maar hij kreeg toch van lieverlee belangstelling.

Dat lijkt een vrij onbeduidend detail, maar dan is het goed om te weten dat de nazi's de Getuigen als *staatsvijand* zagen. Waarom?

Dat heeft deels een ideologische achtergrond. Jehovah's Getuigen zijn een christelijke geloofsgemeenschap. Ze zien uit naar Gods Koninkrijk en verwachten dat dat Koninkrijk over de aarde gaat regeren. Dus ze respecteren en gehoorzamen menselijke regeringen, maar zien ze zeker niet als dé oplossing: Gods Koninkrijk is de oplossing. Om die reden zijn Getuigen apolitiek, stemmen ze niet en mengen ze zich ook niet in conflicten of oorlogen. Wat dat laatste betreft zijn er ook nog de Bijbelse principes van 'je vijanden liefhebben', dus deelnemen aan een oorlog is principieel sowieso géén optie voor Jehovah's Getuigen.

Met dat wereldbeeld maakte je geen nazivrienden. Hitler zag zijn rijk wel als dé oplossing en hij eiste ook totale toewijding. Denk aan de standaardgroet van die tijd, 'Heil Hitler'. Dat betekent zoiets als *redding komt van Hitler*. Volgens de Getuigen komt redding van Gods Koninkrijk, dus zij weigerden dat te zeggen – tot grote ergernis van de nazi's. Dat ze ook nog weigerden op Hitlers partij de NSDAP te stemmen, werd zelfs gezien als *verraad*. Weigeren om in het leger te dienen of om in oorlogsfabrieken te werken, was zo mogelijk nog erger.

Dat Jehovah's Getuigen niet stemden, werd door de nazi's gezien als landverraad. (Foto: JW.org.)

Dus vrijwel meteen toen Hitler in Duitsland aan de macht kwam, werden Jehovah's Getuigen daar verboden en actief vervolgd. Ze werden zelfs al in de jaren '30 naar concentratiekampen gestuurd. Tot het uitbreken van de oorlog was hun aandeel in het totale aantal concentratiekampgevangenen doorgaans tussen de vijf en tien procent. In de kampen Moringen en Lichtenburg waren ze bij tijden zelfs de *grootste* groep gevangenen.¹

Daar hebben de Getuigen ook vroegtijdig ruchtbaarheid aan gegeven. In Nederland publiceerden Jehovah's Getuigen in 1934 en 1938 artikelen met titels als 'Vervolgingen in Duitsland', 'Terreur in het derde Rijk' en 'Ervaringen in het Concentratiekamp Esterwegen'.²

¹ Detlef Garbe, *Between Resistance & Martyrdom. Jehovah's Witnesses in the Third Reich* (Londen 2008, vertaling uit het Duits door Dagmar G.Grimm [1993]) 394; Jürgen Harder, Hans Hesse, 'Die Zeugeninnen Jehovas im Frauen-KZ Moringen: ein Beitrag zum Widerstand von Frauen im Nationalsozialismus', in: Hans Hesse (red.), *"Am mutigsten waren immer wieder die Zeugen Jehovas". Verfolgung und Widerstand der Zeugen Jehovas im Nationalsozialismus* (Bremen 2000, herziene editie [1998]) 35-62, 56.

² 'Vervolgingen in Duitsland', *Het Gouden Tijdperk* 1, nr. 18 (juni 1934) 3-15; 'Terreur in het derde Rijk', *Vertrouwing* 5, nr. 61 (januari 1938) 11-12; 'Ervaringen in het Concentratiekamp Esterwegen', *Vertrouwing*, 5, nr. 65 (mei 1938) 12-16.

Het tijdschrift *Vertroosting* van mei 1938 bevatte het artikel 'Ervaringen in het Concentratiekamp Esterwegen', inclusief tekening van dit kamp in Duitsland.

Toen de nazi's Nederland binnenvielen, namen ze dat conflict met de Getuigen mee naar hier. Dus terugkomend op de keuze van Aart: Jehovah's Getuige worden was geen manier om *low profile* te blijven. Toch koos Aart daarvoor.

Aarts keuze

Laten we kijken wat hem trok.

Aart: De doorslaggevende reden om Jehovah's Getuige te worden was wel dat je zag dat de hele wereld, voor zover je kon bekijken, in brand stond. En nu had je te maken met een groep die zich daar van distantieerde en er niet aan mee deed. Dat trok mij bijzonder. Er waren veel Nederlandse jongens gesneuveld in mei '40. Ik had ook militair moeten worden. Ik moest in dienst in juni '40, maar in mei brak de oorlog uit dus dat is bij mij niet doorgegaan. Maar anders was ik ook militair geweest. Jongens van mijn leeftijd die een paar maanden eerder aan de beurt waren, zijn gesneuveld.

En dan hoorde je al die ellende en dan kwam een groep vertellen dat niet één uit Duitsland een bom op Rotterdam had gegooid als hij Jehovah's Getuige was. Dat was het sterke punt.

Wegblijven van haat en oorlog, dat trok hem.

Aart trad in april '41 formeel toe tot de gemeenschap van Jehovah's Getuigen: hij liet zich dopen. Stiekem, in een badkuip bij iemand uit Alphen aan den Rijn. Ook Annie werd toen gedoopt. Dat deden ze beiden in het volle besef van de risico's. De organisatie van Jehovah's Getuigen was direct na de bezetting ondergronds gegaan. Hun bijeenkomsten waren stiekem, steeds op een andere plek en dag. De prediking was voorzichtig en omzichtig: het was altijd uitkijken voor nazi's en sympathisanten. Aart wist dus van de gevaren. Maar dat hield hem – en Annie – niet tegen.

Ze zijn samen gedoopt, maar kort daarna ook samen *getrouwd*, op 20 september. 1941 was een bijzonder jaar voor ze.

Huwelijk Aart en Annie Bouter, 20 september 1941.

Arrestatie

Dat was 1942 ook, maar in een heel ander opzicht. We gaan naar zondag 15 februari '42, een bewolkte, koude dag. Een geloofsgenoot had Aart gevraagd mee te gaan prediken. Dat was Andreas Schöpfer, een Duitse Jehovah's Getuige die al sinds de jaren 30 in Nederland evangeliseerde.

Andreas Schöpfer, een Duitse Jehovah's Getuige die in Nederland evangeliseerde. (Bron: Jehovah's Getuigen, Emmen.)

Andreas had een paar dagen eerder op de Oranjekade in Voorschoten een heel aardige meneer getroffen die meer wilde weten over de Bijbel. Ze hadden een afspraak gemaakt voor zondag de 15e. Die zondag stond Andreas daar dus weer, met Aart. Voor de gelegenheid had Aart zijn netste kleren aangetrokken: zijn trouwpak.

Ze spraken met de meneer en gingen zo rond 6 uur 's middags – het zal al donker zijn geweest – weer weg. Maar plotseling stond er een onbekende man voor ze die riep: 'Jullie zijn gearresteerd. Geen rare dingen doen, anders schiet ik je neer.' Het was een Nederlandse agent in burger. Hoe kon dat? Ze waren verraden door die 'aardige' meneer van de Oranjekade. Aart zei later dat hij een Nationaalsocialist was die interesse *geveinsd* had om Andreas in de val te lokken. Aart was de toevallige bijvangst.

Oranjehotel

Aart en Andreas zijn kort op het Binnenhof in Den Haag verhoord en toen naar de gevangenis in Scheveningen gebracht: naar het troosteloze complex dat cynisch het *Oranjehotel* werd genoemd. Van de Oranjekade naar het Oranjehotel. Aart kwam in vleugel F.

Probeer je weer voor te stellen hoe dat was. Je bent niets kwaads van zin, probeert iemand te helpen met goed nieuws uit de Bijbel en dan dit. Wat doet dat met je? We gaan luisteren.

Vertaler: *Wat waren uw gedachten toen u werd gearresteerd?*

Aart: *De gedachte was eerst: ze pakken de hele familie. Dat dacht ik. Het was ook net of ik de stem van mijn jongere broer hoorde een paar dagen later. Maar naderhand ben ik terechtgekomen in het concentratiekamp Amersfoort en toen kreeg ik de eerste post, dat ik de groeten van allemaal moest hebben. Dus dat viel mee.*

Maar als je een jongen bent van twintig jaar dan zakt de wereld op z'n moment wel even in elkaar. Je moet rekenen: ik was een zoon van een weduwe en de oudste zoon thuis en altijd bij moeders pappot. Net getrouwd. We kwamen bij mijn moeder inwonen, want we hadden een groot huis. [Lachend:] Omdat je toen in de oorlog acht uur 's avonds binnen moest zijn, zijn we maar getrouwd. Zo ging dat toen... Je bent dus korte tijd getrouwd. Je wordt verwend door je vrouw en door je moeder en je hebt de waarheid [zijn nieuwe geloofsovertuiging] leren kennen en ineens zit je in zo'n cel, waar je een beetje heen en weer loopt, geen schone was krijgt en niet in bad kan de eerste tijd.

Maar ik dacht daar aan Petrus, later ook in het concentratiekamp. Ik dacht aan Petrus, die in de gevangenis zat. Daar ging ook ineens alles open. Dus misschien maak ik dat ook wel mee, dacht ik. Misschien, hè, niet zeker.

Hoe vat je dat samen? Tussen hoop en vrees? Aart putte hoop uit wat er 2000 jaar eerder met de Bijbelse apostel Petrus was gebeurd, dat een engel de gevangenispoorten opende. Wie weet maakte hij ook zoiets mee. 'Misschien, hè? niet zeker.' Het waren dit soort gedachten die hem wat **veerkracht** gaven na die heel voorstelbare eerste schok.

Verhoor

Na een paar dagen zijn Aart en Andreas met een luxe auto naar het Binnenhof gebracht voor verhoor. Ze zaten allebei achterin en konden met elkaar praten. Andreas heeft hem toen nog snel wat moed kunnen inspreken, aldus Aart. Dat zal hem nog wat extra **veerkracht** hebben gegeven.

En die had hij nodig, want hij werd verhoord door SS-Oberscharführer Friedrich Engelsmann, die de taak had Jehovah's Getuigen en andere zogenaamde 'sekten' te bestrijden.³ Dat deed hij met zoveel enthousiasme dat hij wel de 'Jehova-jager' werd genoemd.

Aart kreeg eerst een verklaring aangeboden om te ondertekenen. Die hield in dat je je geloof als Jehovah's Getuige afzwoer en beloofde niets meer voor die organisatie te doen. Als je die verklaring onderschreef, kreeg je in principe je vrijheid terug. De Getuigen waren de enigen die zo'n aanbod kregen.

³ E.P. Weber, *Gedenkboek van het "Oranjehotel": Celmuren spreken, gevangenen getuigen, onze gevallen verzetshelden* (Amsterdam 1947, tweede druk [1946]) 44.

Aart tekende niet. Engelsmann liet hem vervolgens 'alle hoeken van de kamer zien', zoals Aart het uitdrukte.

Vertaler: *Kunt u vertellen waarom u alle hoeken van de kamer te zien kreeg?*

Aart: *Omdat ik niet ging onderschrijven. En toen ging hij [Engelsmann] namen vragen. Ik noemde namen, maar wie noemde ik allemaal? Dat was het leuke, want hoe kom je daarop? In november '41 was een grote groep uit onze omgeving in Gouda [dit wil zeggen: Boskoop] bijeen. Op die vergadering [religieuze bijeenkomst] hadden wij ook moeten zijn, maar dat ging niet door, omdat er anders te veel kwamen. Er is die dag een hele grote groep gearresteerd: er was een verrader bij.⁴ Ik wist wie er gearresteerd waren en in [Kamp] Amersfoort zaten. Dus toen hij om namen vroeg, noemde ik Klaas Zweere die in Amersfoort zat... en ik noemde die en die... Hoe dat kon weet ik niet, want dat moest hij toch wel weten: ik noemde die op en die op, maar die zaten allemaal al gevangen.*

Naderhand kwam ik in Amersfoort en toen heb ik hun verteld: ik heb jullie nog verraden ook. Leuk, hè? Hoe kom je erop!

Dat is interessant. Eerst die schok: weggerukt van moeder en vrouw, alleen in een cel. Maar een paar dagen later weerstaat hij de druk om zijn geloof af te zweren, incasseert hij klappen van Engelsmann en stuurt hij die man met wat namen het bos in. **Veerkracht.**

Niet dat het makkelijk was. Ze zijn terug naar Scheveningen gebracht en daar was het afzien, vertelde hij, vooral door de honger die ze er leden.

Naar Kamp Amersfoort

Op 12 maart 1942 verliet Aart het Oranjehotel: hij werd met de 'boevenwagen' naar Kamp Amersfoort gebracht. Hij zat op de bankjes achterin en kon naar buiten kijken. Ze reden precies langs zijn huis. Dat deed pijn: hij moest huilen als een kind.

Een dik uur later zullen ze in Amersfoort zijn aangekomen. Het kamp lag mooi in de bossen, maar het leven was er allesbehalve mooi. De *honger* was erger. Hij heeft gezien hoe gevangenen uien schillen uit het open riool visten om maar wat te eten te hebben. Het *werk* was zwaarder: veel hout sjouwen in het bos. Er waren de *strafappèls* van urenlang stilstaan. En hij heeft gezien hoe Sovjet-krijgsgevangenen werden weggevoerd en hoe alleen hun kleding en schoenen terugkeerden. Inderdaad zijn er op 9 april '42, tijdens zijn verblijf, 77 Sovjet-gevangenen uit het kamp geëxecuteerd.

Wat doet dat met je? Zien dat een mensenleven – of beter: twee bussen vol mensenlevens – niets waard zijn?

⁴ Aan dit verraad is aandacht besteed in de Loes van Overeemlezing van 8 juli 2025 in Kamp Amersfoort.

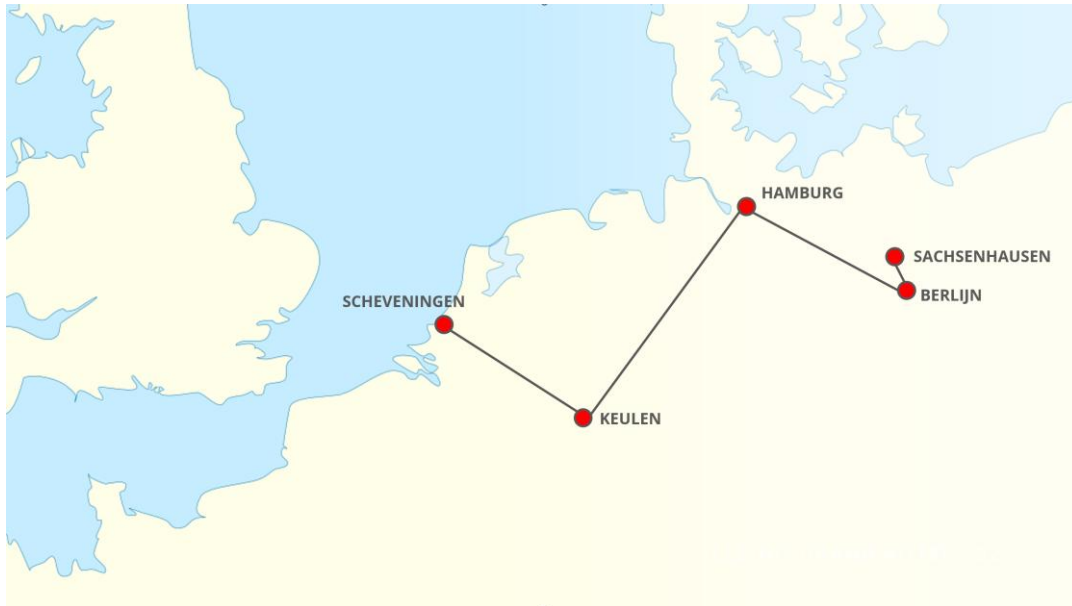
Aart had gelukkig wel zijn mede-Getuigen in het kamp. Een aantal van hen kende hij persoonlijk, zoals de mannen van wie hij de namen tijdens het verhoor door Engelsmann had 'verraden'. Zoals hij het net vertelde, hebben ze er met elkaar nog om moeten lachen ook. Zien dat anderen standvastig bleven en soms zelfs de nazi's te slim af waren, zal ze daar wat extra moed hebben gegeven. Wat extra **veerkracht**.

Kamp Amersfoort. (Bron: Nationaal Monument Kamp Amersfoort.)

Volgende stop: Sachsenhausen

Aart heeft een dikke maand in Kamp Amersfoort gezeten. Hij is toen terug naar Scheveningen vervoerd en daar op de trein gezet naar de volgende stop in zijn reis: concentratiekamp Sachsenhausen. Dat is een reis van een paar dagen, langs Keulen, Hamburg en Berlijn. Mensen gingen letterlijk dood onderweg, vertelde Aart later.

De reis van Scheveningen naar het concentratiekamp van Sachsenhausen.

Hij kwam op 25 april '42 in het concentratiekamp aan. Er zaten daar krijgsgevangenen (veel Sovjetsoldaten), Joden, Roma, Sinti, homoseksuelen en ook Jehovah's Getuigen – in totaal, over de hele periode heen, een kleine duizend Getuigen. We zullen niet te lang stilstaan bij de gruwelijke details van het leven in het kamp daar, maar het was wéér erger. Tussen '39 en '45 hebben daar ongeveer 190.000 mensen gevangengezeten. Historici schatten dat meer dan 40.000 van hen het kamp niet hebben overleefd.

Voor Aart sprak de ontvangst al boekdelen. Alle nieuwe gevangenen moesten door een deur met aan beide kanten soldaten die iedereen die voorbijkwam schopten en sloegen. Het waren geen gezonde, sterke mannen die door die deur moesten, maar vaak al sterk vermagerde en verzwakte gevangenen. Wat moeten die soldaten thuis verteld hebben als er naar hun dag werd gevraagd? 'Ik heb vandaag weer wat weerloze mensen geschopt'? Onwerkelijk.

Om een voorbeeld te stellen werden er vaak een paar uitgepikt en extra hard aangepakt. Aart vertelt hier over een *broeder* van hem, een geloofsgenoot:

Aart: *Bij die ontvangst pikten ze er enkelen uit in de barak. Er was een broeder uit Duitsland die al vijf jaar in de gevangenis zat. Hij was veroordeeld voor vijf jaar, maar niet vrijgelaten. Dit was dan een 'naslag' die hij kreeg, in dat kamp. En hij werd toch op zijn hoofd geslagen... Ik heb hem naderhand gesproken en hij zei: 'Alsof de klappen voor me opgevangen werden.'*

Ik was in staat om mijn moeder te roepen daar. Want als je toch van een normaal gezinsleven komt en je ziet dat soort beulen... Je denkt niet dat

mensen daartoe in staat zijn. Dat waren gewoon sadisten. Die werden speciaal gebruikt om te laten zien waar je terecht was gekomen.

Dat zette de toon. Zie je jezelf ertussen staan als gevangene?

Achter dat sadisme zat ook een gedachte natuurlijk: mensen klein krijgen, 'ontmenselijken'. Dat was ook het doel van de gevangeniskleding die iedereen kreeg: die ontnam je letterlijk je identiteit. Wat je onderscheidde was alleen een nummer en een identificatiesymbool op de kleding. De Getuigen hadden een paarse driehoek. Van Aart hebben we nog een armband en een broek, beide met zo'n paarse driehoek. Hij was gevangene nummer 41935.

Originele kampkleding van Aart Bouter. De paarse driehoek was het identificatiesymbool dat Jehovah's Getuigen in de kampen kregen. (Bron: Jehovah's Getuigen, Emmen.)

Behalve om de paarse driehoek vielen de Jehovah's Getuigen in de kampen nog om een andere reden op: ze opereerden als een hechte groep. Ze deelden hun eten, verzorgden hun zieken, probeerden hun barakken zo schoon en netjes mogelijk te houden en sterkten elkaar in hun geloof.⁵ Het lukte de Getuigen zelfs om een soort smokkelnetwerk op te zetten en Bijbels, Bijbelse lectuur en brieven in en uit het kamp te krijgen. Met hetzelfde gemak organiseerden ze in de verschillende kampen, ook in Sachsenhausen, bijeenkomsten met Bijbelse toespraken en besprekingen.

⁵ Detlef Garbe, *Between Resistance & Martyrdom. Jehovah's Witnesses in the Third Reich* (Londen 2008, vertaling uit het Duits door Dagmar G.Grimm [1993]) 425-433.

Aart heeft nog goede herinneringen aan één bijzondere bijeenkomst. Er was net een nieuwe uitgave van *De Wachttorenen* binnengesmokkeld, het bekende tijdschrift van Jehovah's Getuigen. Daarin werd een profetie uit het Bijbelboek Daniël besproken, over 'de koning van het noorden' en 'de koning van het zuiden'.

Aart: *Toen ik daar kwam, in Sachsenhausen, zaten we apart in de isolering: in isoleerbarakken met alleen Jehovah's Getuigen.*

De blokoudste was een beroepsmisdadiger, Anton. Geen ongeschikte kerel verder. Hij had een groene driehoek, wij een lila [paarse] driehoek. We hadden net een tijdschrift, De Wachttorenen, gekregen over de koning van het noorden en de koning van het zuiden. Er waren broeders die die lectuur binnengesmokkeld kregen op een of andere manier, van zusters die op buitenposten werkten. En die broeders gingen op zondagmiddag hele profetieën bespreken. We zaten toen met 300 broeders in de barakken. Die beroepsmisdadiger wist daarvan. Een paar broeders hielden de wacht. Ik weet niet meer wat het sein was als er iets aan de hand was... Wij zouden zeggen: witte muizen.⁶

Dan hielden ze die uiteenzetting van de koning van het noorden en van de koning van het zuiden en we zongen Koninkrijksliederen [religieuze liederen van Jehovah's Getuigen]. De posten die daar stonden om het kamp te bewaken, hoorden dat. Die situatie heb ik meegemaakt.

Dat was natuurlijk wonderbaarlijk: in het hol van de leeuw een vergadering met 300 mensen!

Dat is inderdaad opmerkelijk. Een bijeenkomst in een concentratiekamp van 300 man – 300 'staatsvijanden'! Dat soort bijeenkomsten vonden elke zondag plaats. Maar dit was een bijzondere dienst, met zingen en al. Kan je je voorstellen, of je nu religieus bent of niet, hoe het moet zijn geweest om tussen al die ontmenselijking saamhorigheid te voelen? Ze waren wel in het kamp, maar ze waren niet gebroken.

Veerkracht.

Die isolatie is trouwens op een gegeven moment opgeheven. De smokkelwaar werd ontdekt – daar zijn nog flink wat stokslagen voor uitgedeeld – en de Getuigen zijn als straf uit elkaar gehaald en over de barakken verspreid.

Aart kwam terecht bij politieke gevangenen uit Polen. Daar zat hij met maar een paar andere Jehovah's Getuigen. Daar gaat je saamhorigheidsgevoel, zou je denken. Maar de Getuigen vatten het op als een mooie gelegenheid om te evangeliseren. Aart en Nederlandse Getuigen richtten zich daarbij op de Nederlandse gevangenen. Allemaal in het hol van de leeuw.

⁶ Zie www.dbnl.org/tekst/taa008194701_01/taa008194701_01_0026.php.

Reinhard Heydrich en zijn vrouw

Over leeuwen, *beesten*, gesproken: we maken een kort uitstapje naar een van de beruchtste oorlogsmisdadigers uit de Tweede Wereldoorlog, Reinhard Heydrich. Hij zat in de top van de SS en werkte net onder Himmler. Heydrich was de organisator en voorzitter van de Wannseeconferentie in Berlijn, op 20 januari 1942. Het thema van die bijeenkomst was *Die Endlösung der Judenfrage*, 'de definitieve oplossing voor het Jodenvraagstuk'. Deze vergadering vormde een startsein van de systematische uitroeiing van alle joden in Europa – sindsdien werden de gaskamers ingezet. Zo'n man was Heydrich. Het is niet voor niets dat hij een paar maanden later in Tsjechië in opdracht van de Britten is geliquideerd, in mei 1942.

Waarom deze zijstap over Heydrich? Deze man liet een vrouw, Lina, en drie kinderen achter. Die woonden in een groot landhuis in het huidige Tsjechië, in Panenské Břežany. Na de dood van Heydrich had Frau Heydrich werkers nodig voor het landgoed en de nabijgelegen boerderij. Eerst werd een Joods gevangenencommando gedwongen daar te werken, maar rond februari 1944 stuurde Himmler haar vijftien Jehovah's Getuigen. Wat kan hebben meegespeeld is dat Jehovah's Getuigen principieel geweldloos waren, dus misschien voelde dat veiliger voor Frau Heydrich. Binnen die groep zaten Duitse, Poolse maar ook vier Nederlandse Getuigen. Aart was een van hen.

Het landhuis van Heydrich in Panenské Břežany.

Het blijft gissen waarom Aart was uitgekozen, maar zelf vermoedt hij dat het feit dat hij van beroep *melkboer* was, de doorslag heeft gegeven. Hij was natuurlijk geen echte boer en had ook nog nooit koeien gemolken: hij bracht alleen maar melkbussen rond. Maar dat detail is mogelijk 'lost in translation'.

Hoe dan ook, Aart werd uit kamp Sachsenhausen geplukt en op de trein gezet, zonder een idee te hebben waar hij naartoe ging. Op 14 februari 1944 arriveerde hij op zijn nieuwe plek in Tsjechië.

Die overplaatsing kan heel goed zijn leven hebben gered. Na een jaar en tien maanden Sachsenhausen moet werken voor Frau Heydrich als een verbetering hebben gevoeld. Ze werden er net iets beter gekleed en kregen ook net iets beter te eten. Soms hadden ze heimelijk contact met buurtbewoners en ritselden zo nog wat extra brood en koek. Frau Heydrich behandelde hen ook redelijk. Ze was een echte nazi en had de joodse dwangarbeiders ronduit slecht behandeld, maar voor de Getuigen leek ze een zeker respect te hebben. Aart had een keer met een bijl zijn been geraakt – ze moesten veel in de bossen op het landgoed werken – en Frau Heydrich heeft hem toen persoonlijk verzorgd en hem de tijd gegeven te revalideren. Ze waren nog steeds gevangen, het was nog altijd dwangarbeid, maar het was er zeker minder erg dan in Sachsenhausen.

De Russen komen

De maanden gingen voorbij. Terwijl de groep van vijftien Jehovah's Getuigen op de boerderij en in het landgoed werkte, gebeurde er van alles aan het front. De nazi's verloren terrein – en rond april 1945, een dik jaar na hun aankomst in Tsjechië, kwamen de Russen snel dichterbij.

Dat gonsde natuurlijk rond. Iedereen wist: nog even volhouden! Maar ook in dit staartje van hun gevangenschap kwamen Aart en zijn vrienden voor dilemma's te staan. Konden ze als Jehovah's Getuigen bijvoorbeeld meewerken aan het opwerpen van barricades tegen de Russen? Aart legt uit wat hun besluit was.

Aart: De oorlog liep zo langzaam ten einde en toen kwam er ineens een hele hoge officier van de Duitse Wehrmacht. Die kwam in het bos kijken bij ons en zei dat we hout moesten gaan zagen voor een barricade voor de weg Praag-Dresden. Wij hadden met die vijftien broeders [geloofsgenoten] een comité van drie broeders die alles in overleg regelden. Een broeder uit Duitsland was de coördinator, een broeder uit Polen was zijn assistent en dan was er nog een broeder uit Nederland als assistent. 's Avonds vertelden de broeders het, wat we moesten doen. Toen hebben we gezegd: we blijven neutraal, we gaan geen hout zagen. Al hadden ze niks gezegd dan zouden wij niet vragen: wat ga je doen met dat hout? Maar wij gaan niet meewerken, direct en ook niet indirect, aan oorlogshandelingen.

Dat is bekendgemaakt [aan die officier]. We hebben er een hele nacht over gepraat en we hebben gebeden met elkaar – want je wilde ook wel naar huis een keer. Die man van de Wehrmacht zei: 'Ik zal jullie ertoe dwingen, dat jullie moeten!' We hebben hem nooit meer teruggezien. Wonderbaarlijk, wonderbaarlijk.

Wonderbaarlijk inderdaad.

Hoe liep het af? De Russen waren nu echt aan de winnende hand. Frau Heydrich had de Getuigen daarom de opdracht gegeven om zes varkens voor haar te slachten. Die wilde ze klaar hebben voor als zij en haar kinderen moesten vertrekken. Maar terwijl ze nog aan het slachten waren, ging de hele familie er halsoverkop vandoor. De Getuigen bleven achter met zes geslachte varkens.

Toen kwam eindelijk de bevrijding, op 9 mei in Tsjechië. Hoe heerlijk en tegelijkertijd onwezenlijk moet dat gevoeld hebben! Er is nog een foto van dertien van de groep van vijftien bij de boerderij waar ze hadden gewoond en gewerkt. Aart staat er ook tussen: eindelijk vrij na veertig maanden gevangenschap!

Dertien van de vijftien Jehovah's Getuigen die gedwongen werden voor Frau Heydrich te werken. De vierde van links, onderste rij, is Aart Bouter. Ze poseren hier voor de boerderij van Heydrich.

Interessant aan die foto is trouwens dat ze allemaal net gekleed zijn. Aart bijvoorbeeld heeft een smoking aan. Dat hadden ze te danken aan een bewaker – een 'geschikte kerel', volgens Aart. Die had ze naar de zeer ruime kledingkast van Reinhard Heydrich geleid en gezegd: 'Kies maar uit.' Aart kon de terugreis dus in stijl aanvangen. In een smoking van Heydrich en met de schoenen van Heydrich: maat 45, precies zijn maat.

Zorg voor kinderen

Een laatste verhaal nog.

Je kon niet zomaar de bus of de trein pakken naar huis: je moest wachten op je beurt om gerepatriëerd te worden. De groep van vijftien heeft zich toen gesplitst. Aart en de vier Nederlanders gingen naar Praag, omdat daar hun transport zou vertrekken. Ze stuitten toen op het volgende.

***Aart:** De oorlog was afgelopen en wij moesten ons allemaal – elke Nederlander – verzamelen in Praag om te wachten voor het transport naar Nederland. Dat centrale punt werd via de radio gemeld. Daar ontmoetten we kinderen van wie de ouders bij de SS, de Gestapo of de NSB waren. Die kinderen waren om gezondheidsredenen naar Duitsland toe gestuurd en door de oorlogsveranderingen in Tsjecho-Slowakije terechtgekomen. Ze liepen daar, maar niemand keek naar ze om: iedereen uit Nederland, iedereen, wilde niets met die kinderen te maken hebben omdat hun ouders gecollaboreerd hadden.*

Toen hebben wij gezegd: wat die ouders gedaan hebben, was hun verantwoording, maar dit zijn kinderen en we moeten hier nog weken wachten. We hebben een maand gewacht voor transport. Toen hebben we via het Rode Kruis die kinderen verzorgd: we zijn met ze gaan wandelen, we zijn in een klooster terechtgekomen dat niet gebruikt werd. We spraken ook wat Tsjechisch: behoorlijk, om je verstaanbaar te maken. We hebben die kinderen tot de Nederlandse grens, in Roermond, verzorgd. Daar werd iedereen gecontroleerd en die kinderen zijn toen weer naar huis gegaan.

We hebben die kinderen heel goed verzorgd. Naderhand heb ik van een paar kinderen begrepen – een is een zuster [geloofsgenoot] geworden – dat ze dankbaar waren dat we dat hebben gedaan. Ik denk dat hoe ouder ze worden, hoe meer ze er nog aan terugdenken.

Niemand die zich om hen bekommerde – in alle chaos ook de officiële instanties niet. En je zou als vier ex-gevangenen ook wel wat anders aan je hoofd hebben: het waren ook geen twee of drie kinderen, maar 25. Maar ze hebben ze allemaal geholpen en ze veilig in Roermond afgeleverd. Als je al je *vijanden* moet liefhebben, dan die kinderen helemaal.

Een deel van de ongeveer 25 kinderen die door de vier Nederlandse Jehovah's Getuigen zijn verzorgd en naar Nederland zijn gebracht. Aart staat niet op deze foto.

Weer thuis

Op 12 juni 1945 was ook Aart weer thuis. Hij heeft in totaal drie jaar en vier maanden gevangengezeten. Hij was 4,5 maand getrouwd en daarna veertig maanden gescheiden van zijn vrouw. Dat werd wennen.

Maar ze hebben de draad weer opgepakt, zo goed en kwaad als dat ging. Er kwamen kinderen, vier stuks. De tweede heeft hij Pepko genoemd, naar een geloofsgenoot die hij in Tsjechië had ontmoet.

Iets wat Aart ook tekent: hij heeft in 1980 Frau Heydrich opgezocht, samen met een geloofsgenoot van de groep van vijftien. Zij runde toen een restaurant in Duitsland. Frau Heydrich zelf zat niet zo op dat bezoek te wachten, maar het laat goed zien dat Aart geen wrok koesterde. Dat gold in het algemeen: hij zei ook nooit lelijke dingen over Duitsers. Als iemand een grapje maakte, moest hij wel lachen, maar lelijk doen was er niet bij. Geen wrok – dat zal door zijn **veerkracht** zijn.

Evenwicht

We zouden besluiten met wat lessen. Maar voor we dat doen, is het goed om wat *evenwicht* te brengen in het verhaal van Aart.

We hebben voor deze lezing zijn geschiedenis sterk ingekort, dus vooral de opvallende zaken zijn voorbijgekomen. Dat zijn ook de dingen die Aart graag vertelde. Dan kan het een beetje gaan klinken als een avonturenroman: het verhoor door Engelsmann, bijeenkomsten met 300 man in Kamp Sachsenhausen, achterblijven met zes geslachte varkens, naar huis in een smoking van Heydrich, 25 kinderen verzorgen. Je zou er met gemak een film van kunnen maken.

Maar die 'highlights' zijn natuurlijk gekleurd. We hebben tussen de regels ook gehoord van Aart hoe erg het was. De honger, het sadisme, hoe weinig een mensenleven waard was. Dat Aart het kon navertellen was deels een kwestie van geluk. Neem Andreas Schöpfer, de Getuige met wie Aart dat bezoekje op de Oranjekade in Voorschoten had gebracht. Deze Andreas heeft dat verraad uiteindelijk niet overleefd.

In totaal hebben de nazi's zo'n 1500 Jehovah's Getuigen gedood. Alleen al in kamp Sachsenhausen 200. Als we naar specifiek Nederland kijken, dan zijn tijdens de bezetting bijna 600 Jehovah's Getuigen gearresteerd. En volgens onze huidige kennis zijn 126 Getuigen uit Nederland gestorven. Bezweken aan honger en ziekte in de kampen, doodgemarteld of geëxecuteerd. Heel veel jongeren zitten ertussen: twintigers. Van iets meer dan de helft weten we alleen de naam nog – we hebben niet eens een foto van ze. Die zijn door de nazi's vanwege hun geloof letterlijk in de vergetelheid geduwd.

De les van Aarts verhaal is dus zeker niet dat oorlog 'spannend' is, een 'avontuur', een soort *Soldaat van Oranje – De musical*. Hij kon het navertellen, hij kon het zelfs met flair navertellen, maar de oorlog was een verschrikking. In zijn latere leven had Aart ook veel last van nachtmerries.

Wat is de les wel? We noemen er twee.

Lessen

De eerste is wat historici als een belangrijke zien: dat het kwaad niet wordt begaan door uitsluitend monsters, maar juist door gewone mensen. Gewone mensen die in een specifieke context plots in staat blijken verschrikkelijke geweldplegingen te begaan, te stimuleren of te accepteren. Dit wordt ook wel 'de banaliteit van het kwaad' genoemd.⁷

Neem in Aarts verhaal de interesse veinzende verrader in Voorschoten. Een vrij gewone, burgerlijke man waarschijnlijk, maar wel verantwoordelijk voor de ellende die Aart heeft meegemaakt én voor de dood van Andreas Schöpfer. Die banaliteit kennen we van nog zoveel andere verhalen. Er zijn zes miljoen joden vermoord. Er zijn naar schatting een half miljoen Roma en Sinti vermoord. Daar hadden *nazi's* een rol in. Dat waren vaak ook maar gewone mensen die toevallig in het verkeerde land en in de verkeerde tijd geboren waren. Maar naast de *nazi's* waren er nog veel meer mensen bij betrokken. Nog gewonere mensen, *niet-nazi's*, *niet-soldaten*:

⁷ Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil* (Londen 1963).

ambtenaren, buren, buurtgenoten. 'Daar, op dat adres zit een joods gezin ondergedoken.' Gewone mensen.

Die les is dus duidelijk: heel veel mensen zijn in bepaalde contexten tot veel slechts in staat.

Maar we hebben vanavond ook gezien dat het sommigen lukt om in exact dezelfde context *geen* verschrikkingen te begaan en zelfs stand te houden *tegen* de verschrikkingen. Sommigen hebben die standvastigheid moeten bekopen met de dood, anderen hebben het overleefd – en zelfs met **veerkracht** overleefd. Wat maakt dat in dezelfde context de een verschrikkelijke dingen doet en de ander z'n menselijkheid behoudt?

Wat Aart hielp, was een duidelijk *moreel kader*. Hij had dat ongetwijfeld in zijn opvoeding meegekregen en hij heeft dat met zijn geloof verder kunnen invullen en verdiepen: naastenliefde, je vijanden liefhebben, géén oorlogshandelingen, géén wraak nemen, vergeven. Zijn morele kader was dus niet half ingevuld of vaag, maar scherp en richtinggevend. Het bood hem een helder *handelingsperspectief*. Crisis of geen crisis en in welke context maar ook, hij wist: dit doe ik wel en dát absoluut niet.

Dat is les twee. Een goed ingevuld en scherpomlijnd moreel kader is het tegengif tegen de banaliteit van het kwaad – tegen het gegeven dat gewone mensen in sommige omstandigheden verschrikkelijke dingen kunnen doen. Aart heeft dat kader met zijn geloofsovertuiging ingevuld, maar dat is niet het punt dat we met deze lezing willen maken. Het gaat om het morele kader op zich, om het handelingsperspectief.

Voor een seculiere maatschappij als Nederland kunnen bijvoorbeeld ook *mensenrechten* als kader dienen: recht op leven, recht op vrijheid en veiligheid, recht op vrije meningsuiting, recht op vrijheid van godsdienst. We noemen het rechten omdat we ervoor onszelf een beroep op kunnen doen: *ik wil leven, ik wil vrijheid*. Maar zo'n recht is natuurlijk net zo goed een plicht: we moeten ook het leven, de vrijheid, de veiligheid enzovoort van ánderen respecteren. Als iemand binnen die kaders denkt, zou die dan ooit een persoon van een ander ras, van een andere religie of een persoon met een andere mening verraden en op laten sluiten? Of zou die ooit 25 kinderen aan hun lot overlaten? Waarschijnlijk niet.

Dat is dus belangrijk: een goed moreel kader, een moreel kompas. Dat is ons nu van nut, in vrede en vrijheid, maar vooral in 'crisistijd' – of bij een crisis in wording.

Met zo'n kader word je niet geboren, dus het is aan ouders om hun kinderen zo'n kader mee te geven. Maar ook de maatschappij moet zijn bijdrage leveren: scholen, de media, musea. *It takes a village to raise a child*. Verhalen als die van Aart kunnen hierin een mooie rol spelen. Ze bieden een handvat om met jongeren of anderen te spreken over vrijheid en over principes. 'Als jou dat overkwam: wat zou jij doen? Waarom?' Maar ook: 'Hoe kijk je naar anderen? Hoe vorm jij je mening?' Enzovoort.

Het is mooi te zien hoe het Nationaal Monument Oranjehotel zich hiervoor inspant. De medewerkers en vrijwilligers van dit museum doen niet anders dan de geschiedenis levend houden en die geschiedenis vertalen naar het nu. In de vaste tentoonstelling kunnen we bijvoorbeeld ook kennismaken met het verhaal van Jan Steinfort, een andere Jehovah's Getuige. Die verhalen moeten we *blijven* vertellen.

We vonden het in ieder geval een voorrecht om vandaag nog zo'n bijzondere geschiedenis voor het voetlicht te mogen brengen. We willen de mensen van het Oranjehotel hartelijk bedanken voor de gelegenheid hiervoor. Ga alsjeblieft door met jullie werk. Jullie inspanningen hebben we in deze tijd van polarisatie en internationale spanningen hárd nodig.

Tot slot

We begonnen de lezing over vanzelfsprekendheid – dat we nauwelijks stilstaan bij vrede en vrijheid. Hopelijk zet het verhaal van Aart ons ertoe aan onze vrijheid nu al op waarde te schatten, niet pas achteraf. En hopelijk zijn we door zijn verhaal ook geholpen na te denken over de noodzaak van een moreel kader.

De banaliteit van het kwaad is geen natuurwet: we hebben altijd de keuze het juiste te doen. Soms worden we overvallen en is de schok groot, maar een scherp moreel kader en de steun van anderen zal ons de **veerkracht** geven om snel weer rechtop te staan en de juiste keuzes te blijven maken.